

Veertigdagentijd

WEEK 2:

Van woede naar vergeving

Inhoud

1	Inleidend woord	2
2	Impuls 1: Bijbelse inspiratie - Jakob en Esau	3
2.1	Reflectievragen.....	4
2.2	Achtergrondinformatie	4
3	Impuls 2: Hannah Arendt	6
3.1	Toch is vergeven een noodzaak voor duurzaam samenleven	6
3.2	Vergeving als een geschonken mogelijkheid.	7
4	Impuls 3: de zaak Sanda Dia.....	10
4.1	Artikel 1	10
4.1.1	Reflectievragen.....	11
4.2	Artikel 2	12
4.2.1	Verwerking	14
5	Impuls 4: Quotes	16

1 Inleidend woord

Welkom bij de pastorale impulsen voor de tweede week van de Veertigdagentijd, waar we het thema "Van Woede naar Vergeving" verkennen. Deze week duiken we dieper in [het tijdschriftnummer van Leeftocht](#) (maart 2024), met het verhaal van Jakob en Esau. Bespreek met de leerlingen hoe dit eeuwenoude verhaal relevant is voor hun eigen ervaringen van woede en vergeving. Daarnaast bezielen we jullie graag met inspiratie van Hannah Arendt, een theoretisch impuls rond de voorwaarden voor vergeving aan de hand van de zaak Sanda Dia, een reflectie op misbruik binnen de kerk en enkele quotes die bij de cover van het maandnummer van Leeftocht passen.

2 Impuls 1: Bijbelse inspiratie - Jakob en Esau

Willibrordvertaling 1975

Genesis

Hoofdstuk 32

1 De volgende morgen kuste Laban zijn zonen en dochters vaarwel, gaf hun zijn zegen en keerde naar zijn woonplaats terug. 2 Toen Jakob zijn reis voortzette, kwamen hem engelen van God tegemoet. 3 En zodra hij die bemerkte, zei Jakob: 'Het is hier de legerplaats van God.' Daarom noemde hij die plaats Machanaim. 4 Nu zond Jakob boden voor zich uit naar zijn broer Esau in Seir, het gebied van Edom, 5 met de opdracht: 'Dit moeten jullie aan mijn heer Esau zeggen: Zo spreekt uw dienaar Jakob: Ik heb bij Laban gewoond en ben daar tot nu toe gebleven. 6 Ik heb runderen, ezels en schapen, slaven en slavinnen verworven. Ik laat u dit weten om bij mijn heer een gunstig onthaal te vinden.' 7 Bij hun terugkeer zeiden de boden tot Jakob: 'We zijn bij uw broer Esau geweest; hij is nu al met vierhonderd man naar u onderweg.' 8 Jakob schrok hevige, en in zijn angst verdeelde hij de mensen die bij hem waren, evenals de schapen, runderen en kamelen, in twee groepen. 9 Hij dacht: 'Als Esau op de ene groep afkomt en die neerslaat, dan kan de andere tenminste ontkomen.' 10 En Jakob bad: 'O God van mijn vader Abraham en God van mijn vader Isaak, Jahwe die mij gezegd hebt: Keer terug naar uw land en uw verwanten, en Ik zal u weldoen: 11 uw dienaar is al uw gunstbewijzen en al uw blijken van trouw niet waardig. Ik had alleen maar een stok, toen ik de Jordaan hier overtrok, en nu ben ik tot twee groepen uitgegroeid. 12 Maar red mij nu ook uit de greep van mijn broer Esau, want ik ben bang, dat hij mij met moeder en kinderen komt neerslaan. 13 Gij hebt mij toch beloofd: Ik zal u met weldaden overladen, en uw nageslacht zal Ik maken als het zand aan de zee, zo talrijk dat het niet te tellen is.' 14 En hij bracht daar de nacht door. Toen nam hij uit zijn bezit geschenken voor Esau: 15 tweehonderd geiten en twintig bokken, tweehonderd schapen en twintig rammen, 16 dertig zogende kamelen met hun jongen, veertig koeien en tien stieren, twintig ezels en tien ezelshengsten. 17 Dat alles verdeelde hij in afzonderlijke kudden en vertrouwde die toe aan zijn knechten, met de opdracht: 'Trek voor mij uit, maar met telkens een afstand tussen de kudden.' 18 en hij beval aan de voorste: 'Als mijn broer Esau je tegenkomt en je vraagt bij wie je hoort, waarheen je gaat en van wie de dieren zijn die je voor je uitdrijft, 19 dan moet je zeggen: Van uw dienaar Jakob; zij zijn een geschenk voor mijn heer Esau. Hij zelf komt achter ons aan.' 20 Aan de tweede en de derde en aan allen die de leiding van de kudden hadden, gaf hij eveneens opdracht: 'Zeg Esau hetzelfde, als jullie hem tegenkomen. 21 Zeg hem: Uw dienaar Jakob komt achter ons aan.' Want hij dacht: 'Laat ik hem gunstig stemmen door geschenken te sturen; als ik hem daarna onder de ogen kom, zal hij mij misschien vriendelijk ontvangen.' 22 Zo gingen de geschenken vooruit, terwijl hijzelf die nacht nog in het kamp bleef. 23 Maar tijdens die nacht stond hij op en stak met zijn twee vrouwen, zijn twee slavinnen en zijn elf kinderen het wed van de Jabbok over. 24 Toen Jakob hen met zijn bezittingen over de rivier gebracht had, 25 bleef hij alleen achter. En een man worstelde met hem, tot het aanbreken van de dageraad. 26 Toen de man gewaar werd dat hij Jakob niet aankon, stootte hij hem bij de worsteling boven tegen de heup, zodat die ontwricht werd. 27 Daarop zei de man: 'Laat mij gaan, want de dageraad is aangebroken.' Maar hij antwoordde: 'Ik laat u niet gaan, wanneer gij mij niet zegent.' 28 Hij vroeg: 'Hoe is uw naam?' Hij gaf ten antwoord: 'Jakob.' 29 Toen zei hij: 'Voorstaan zult gij geen Jakob meer heten, maar Israël, want gij hebt met God gestreden en met mensen en gij hebt hen overwonnen.' 30 Nu vroeg Jakob: 'Maak mij uw naam bekend.' Maar hij zei: 'Waarom vraagt ge naar mijn naam?' Toen gaf hij hem ter plaatse zijn zegen. 31 Jakob noemde die plaats Peniel, 'want - zo zei hij - ik heb God gezien van aangezicht tot aangezicht, en ik ben toch in leven gebleven.' 32 De zon ging op, zodra hij Peniel voorbij was. Sindsdien was hij mank aan zijn heup. 33 Vandaar dat de Israëlieten tot op de huidige dag de spier die boven aan de heup ligt niet eten, omdat God Jakob boven tegen de heup, tegen de spier van het heupgewricht had gestoten.

Willibrordvertaling 1975

Genesis

Hoofdstuk 33

1 Toen Jakob opkeek, zag hij Esau met vierhonderd man op zich afkomen. Hij verdeelde zijn kinderen over Lea en Rachel en de twee slavinnen. 2 De slavinnen met hun kinderen zette hij voorop, dan Lea met haar kinderen, en tenslotte Rachel met Jozef achteraan. 3 Zelf ging hij voor hen uit en boog zevenmaal tot op de grond, tot hij bij zijn broer kwam. 4 Esau snelde hem tegemoet, omarmde hem, viel hem om de hals en kuste hem, en zij werden beiden tot tranen toe bewogen. 5 Toen Esau opkeek en de vrouwen en kinderen zag, vroeg hij: 'Wie zijn dat daar?' Jakob antwoordde: 'Het zijn de kinderen die God uw dienaar geschonken heeft.' 6 Toen kwamen de slavinnen met haar kinderen naderbij en bogen diep. 7 Ook Lea met haar kinderen trad naderbij en boog diep; ten slotte kwamen Jozef en Rachel en ze bogen diep. 8 Toen sprak hij: 'Wat moeten toch al die kudden die mij tegemoet zijn gekomen?' Hij antwoordde: 'Ik wilde mijn heer gunstig stemmen.' 9 Maar Esau zei: 'Ik ben rijk genoeg, mijn broer; wat van u is moet van u blijven.' 10 Maar Jakob drong aan: 'Geen sprake van! Als u mij werkelijk goed gezind bent, neem dan dit geschenk van mij aan. Ik heb tegen u opgezien, zoals men tegen God opziet, maar u hebt mij welwillend ontvangen. 11 Aanvaard toch het huldeblijk dat ik u aanbied; God is goed voor mij geweest, zodat mij niets ontbreekt.' Toen hij zo bleef aandringen, nam Esau het aan. 12 Toen zei deze: 'Laten wij verder trekken; ik zal voor u uitgaan.' 13 Maar Jakob zei hem: 'Mijn heer weet, hoe teer de kinderen zijn. Ook heb ik nog zogende schapen en runderen bij me; als die dieren een dag teveel opgejaagd worden, bezwijken ze. 14 Laat mijn heer voor zijn dienaar uitgaan; dan zal ik op mijn gemak mijn tocht vervolgen, en mij schikken naar het vee dat voorop gaat en naar de kinderen, totdat ik mijn heer in Seir treft.' 15 Toen zei Esau: 'Dan zal ik enige van mijn mensen bij u achterlaten.' Maar hij antwoordde: 'Waarom toch? Ik ben al blij dat mijn heer zo welwillend voor mij is geweest.' 16 Daarop aanvaardde Esau nog diezelfde dag de terugtocht naar Seir. 17 Jakob echter trok de richting van Sukkot uit; daar bouwde hij een huis voor zichzelf, en voor zijn vee maakte hij hutten. Zo heeft die plaats de naam Sukkot gekregen. 18 Vanuit Paddan-aram kwam Jakob behouden aan in de stad Sichem, in Kanaän; hij sloeg zijn tenten op ten oosten van de stad. 19 Hij wist van de zonen van Hemor, de vader van Sichem, voor honderd geldstukken het land te kopen waarop hij zijn tent had neergezet. 20 Hij richtte daar een altaar op en noemde het: 'De God van Israël is God.'

Bron:

<https://rkbijbel.nl/kbs/bijbel/willibrord1975/neovulgaat/genesis>

2.1 Reflectievragen

- Hoe denk je dat het gevoel van woede en de uiteindelijke vergeving in dit verhaal worden weergegeven?
- Hoe kan tijd en afstand invloed hebben op gevoelens van woede en uiteindelijke vergeving?
- In hoeverre denk je dat zelfreflectie belangrijk is voor het vinden van vergeving?
- Op welke manieren kunnen we de principes van vergeving die we in het verhaal van Jakob en Esau zien, toepassen in ons dagelijks leven?
- Welke rol speelt het element van genade in het verhaal van Jakob en Esau? Hoe kan genade bijdragen aan het proces van vergeving?

2.2 Achtergrondinformatie

Wie was Isaak ook alweer?

Isaak is de zoon van Abraham en Sara en de tweede stamvader van de Israëlieten. Zijn vader Abraham moet hem offeren, maar God verhindert dat op het laatste moment. Isaak trouwt met Rebekka en wordt de vader van Esau en Jakob.

Waar komt de naam Isaak vandaan?

De naam Isaak wordt in de Bijbel in verband gebracht met 'hij lachte'. Deze betekenis heeft ermee te maken dat zowel Abraham als Sara moeten lachen als ze horen dat zij op hoge leeftijd een zoon zullen krijgen (Genesis 17:17; Genesis 18:13).

Isaak is de man van Rebekka, en de vader van Esau en Jakob. Isaak sterft later dan Rebekka, en wordt door zijn twee zonen begraven in het familiegraf (Genesis 35:27-29).

Hoe oud was Abraham toen zijn zoon Isaak geboren werd?

Abraham en Sara zijn tot op hoge leeftijd onvruchtbaar. Toch worden ze uiteindelijk ouders van Isaak (Abraham is honderd jaar als Sara zijn zoon Isaak baart.). Isaak is daarmee de vervulling van de belofte aan Abraham over het grote volk dat uit hem zal voortkomen (Genesis 17:1-22).

Offer door Abraham

In Genesis 22:1-19 wil God weten of Abraham hem vertrouwt. Daarom draagt hij Abraham op Isaak te offeren op de berg Moria. Als Abraham Isaak heeft vastgebonden op het altaar, roept een engel van de Heer dat hij Isaak toch niet hoeft te offeren.

Isaak en Rebekka

Als Isaak veertig jaar oud is, trouwt hij met Rebekka. Isaak houdt van zijn vrouw (Genesis 24:67). Dit is een van de weinige plaatsen in de Bijbel waar over liefde binnen een huwelijk gesproken wordt.

In (Genesis 26:1-11) staat dat Isaak en Rebekka naar de Filistijnse stad Gerar vluchten, omdat er een hongersnood is in Kanaän. Aan de inwoners van Gerar vertelt Isaak dat Rebekka zijn zus is, want hij is bang dat iemand hem zal doden om Rebekka tot vrouw te nemen. Dit verhaal doet denken aan de verhalen over Abraham en Sara in Genesis 12:10-20 en Genesis 20:1-18.

Wie zijn de zonen van Isaak?

Isaak en Rebekka krijgen twee zonen: Esau en Jakob. Isaak houdt meer van Esau, die jager wordt (Genesis 25:28). Rebekka houdt meer van de jongste zoon Jakob, die graag bij de tenten blijft.

Rebekka en Jakob bedenken samen een list, waardoor Isaak de zegen voor de eerstgeborene aan de jongste zoon geeft, Jakob. Jakob wordt hierdoor de belangrijkste erfgenaam in plaats van Esau.

Bron: <https://www.debijbel.nl/wereld-van-de-bijbel/kennis-achtergronden/bijbelse-personen/isaak>

3 Impuls 2: Hannah Arendt

Deze tekst komt de thomaspagina voor godsdienstonderwijs. Bron:

<https://www.kuleuven.be/thomas/page/abel-vergeving/>

3.1 Toch is vergeven een noodzaak voor duurzaam samenleven

De hedendaagse ethiek doet zichzelf tekort als ze denkt zonder vergeving verder te kunnen. De vergeving verdient een eerherstel, ondanks haar ontsparingen in de geschiedenis. 'Als God niet bestaat, mag alles' luidde het adagium van Dostojevski, die daar een rechtstreeks verband mee suggereert tussen secularisatie en moreel relativisme. Het is zeer de vraag of dezelfde zin niet veeleer precies omgekeerd behoort te luiden. Als God niet bestaat, mag niets. 'Alles moet alleen maar strenger en strenger worden,' lezen we bij Harry Mulisch. Mensen worden meedogenloos aan elkaars oordeel overgeleverd, samenleven wordt een eindeloze cirkelgang waarin ze elkaars erkenning zoeken, maar aan elkaars verwachtingen niet kunnen beantwoorden zodat ze onder elkaars oordeel bezwijken. Zodoende krijgen we een genadeloze samenleving die alleen nog maar eist maar niets geeft, omdat ze ook niets te vergeven heeft. **Daarom heeft de ethiek niet alleen vergeving nodig, maar evenzeer het bijbelse spreken over vergeving.**

De joodse filosofe Hannah Arendt, houdt een pleidooi voor vergeving in de sociale ethiek. Ze beschouwt de samenleving niet in de liberale zin als een constructie van autonome individuen, maar ook als een netwerk van relaties, waarin mensen deel hebben aan elkaars levensverhaal. Het gebinte van de samenleving bestaat uit een kwetsbare web van het intersubjectieve 'er tussen' ('in between') van het handelen en de taal. Het kenmerkende van dit handelen is echter dat het onvoorspelbaar is.

Dat maakt samenleven tot een hachelijke zaak. Er zijn twee remedies: de vergeving en de belofte. Arendt beschouwt beide niet als een transcendente gave, maar nadrukkelijk als menselijke mogelijkheden die vanuit de noodzaak van het samenleven zelf geboren worden. Zonder vergeving zouden de daden uit het verleden als een zwaard van Damocles boven het hoofd van elke nieuwe generatie blijven hangen, en zouden we slachtoffers blijven van het verleden. Zonder het maken van beloften zouden we niet duurzaam met elkaar in relatie kunnen treden. Beloften scheppen eilandjes van zekerheid in een oceaan van onzekerheid. Vergeven en beloven hangen samen, in zoverre ze beide het samenleven als een vorm van wederzijdse afhankelijkheid beschouwen. We kunnen onszelf niet vergeven, net zo min als een belofte die we alleen aan onszelf doen iets betekent. We zijn wezenlijk aangewezen op anderen, op hun voorbijgaan aan onze morele schuld tegenover hen, waarmee zij ons bevrijden van ons verleden, op hun vertrouwen dat we in de toekomst dezelfde fout niet meer zullen maken, waarmee ze ons onze vrijheid hergeven.

Het inzicht dat in een gemeenschap van mensen die duurzaam met elkaar samen willen leven vergeving een noodzaak is, danken we, aldus Arendt, aan Jezus van Nazareth en zijn invloed op onze westerse cultuur. Hij is de *'discoverer of the role of forgiveness in the realm of human affairs'*. Het woord 'ontdekker' verdient wel enige nuance. Het suggereert dat vergeving een christelijke uitvinding is. Die suggestie zou o.m. het valse dualisme kunnen bestendigen tussen de 'joodse' God van vergelding en een 'christelijke' God van vergeving. Niets is minder waar.

De Hebreeuwse bijbel spreekt minstens zo indringend over vergeving als het Nieuwe Testament over vergelding (Rom 12,19, maar ook Apocalyps). JHWH is in de Hebreeuwse Schrift een God die barmhartig is en genadig, lankmoedig, groot in liefde en trouw, die goedheid bewijst tot in de duizendste generatie, die misdaden, overtredingen en zonden vergeeft. (Ex 34,6v.) (cf. Jl 2,13; Jon 4,2). Hij weet ook van straf en vergelding, maar het derde en vierde geslacht dat Hij daarmee bezoekt staan in geen verhouding tot de duizenden geslachten die in Gods vergeving delen. In de priesterlijke geschriften is dit geloof uitgedrukt in de inzetting van een Grote Verzoendag, waarin de priesters ritueel de overtredingen van heel het volk verzoenen. In de vierde bede in de liturgie van Jom Kippoer wordt het boek Jona gelezen, het verhaal van de profeet die met humor te kijk wordt gezet als de jood die niet van vergeven wilde weten, in tegenstelling tot de God van Israël zelfs. In de instelling van het jubeljaar (Lv 25,10v.) kan men zelfs zeggen dat de vergeving tot wet geworden is. In een aantal bijbelse geschiedenissen - de beroemdste is de geschiedenis van Jozef, waarin het kwaad van mensen door God 'ten goede wordt gedacht' (Gn 50,20), maar denken we ook aan de verzoening tussen Jacob en Esau (Gn 32 en 33) - wordt van Gods vergevende karakter verhaald. In de profetische literatuur tenslotte overheerst het beeld van een vergevingsgezinde God, die zijn barmhartigheid boven zijn toorn laat prevaleren. (Cf. Hos 11,8v.; Jr 3,12; Js 54,8) Het beeld van deze vergevende God is ten tijde van Jezus ook gemeengoed in het jodendom.

Waarom voert Arendt dan toch zo exclusief Jezus op als de 'ontdekker' van vergeving? Omdat ze er iets aan toevoegt: Jezus laat de vergeving een nadrukkelijke rol spelen *'in the realm of human affairs'*. Hij maakt van vergeving meer dan een religieuze categorie - **voor hem wordt vergeving een eis uit de politieke ethiek**. Arendt legt alle nadruk op Jezus' geniale inzicht in de structuur van het duurzaam menselijk samenleven. Jezus haalt in zijn prediking levenspraktijk de vergeving als het ware uit de hemel en verklaart haar tot menselijke noodzaak én mogelijkheid. Oud Testament en Nieuw Testament staan niet tegenover elkaar als recht tegenover liefde, Wet tegenover Evangelie, God der wrake en God van liefde, vergelding en vergeving. Evenmin verhouden ze zich als voorwaardelijke tegenover onvoorwaardelijke vergeving; ook christelijke vergeving impliceert bekering (vergelijk het 'opdat' en het 'indien' uit Mc 11, 25v.). De prometheïsche revolutie die Jezus ontketent - en daarmee radicaliseert hij zijn joodse traditie - is dat hij het goddelijke vuur van de vergeving voor ons uit de hemel heeft gehaald. **Hij heeft laten zien dat het als een mogelijkheid en noodzaak in ons eigen handelen ligt besloten.** 'Uw zonden zijn u vergeven,' zegt Jezus tegen de verlamde te Kafarnaüm. 'Wie anders kan zonden vergeven dan God alleen' reageren dan de schriftgeleerden en Farizeeën ontzet. Maar Jezus antwoordt 'dat de Zoon des Mensen macht heeft op aarde zonde te vergeven' (Lc 5,17- 25). Voor Arendt valt alle nadruk hier op dit 'op aarde'. Niet alleen God heeft blijkbaar de macht om te vergeven, **vergeven is een menselijk vermogen**. Sterker nog: de vergeving van God wordt door Hem zelfs afhankelijk gemaakt van de menselijke vergeving.

Jezus' commentaar op de bede uit het Onzevader 'en vergeef ons onze schulden gelijk ook wij vergeven onze schuldenaren' luidt: 'Want indien gij de 'mensen hun overtredingen vergeeft, zal uw hemelse Vader ook u vergeven; maar indien gij de mensen niet vergeeft, zal ook uw Vader uw overtredingen niet vergeven' (Mt 6,14v.). Dit voorwaardelijk karakter van de goddelijke vergeving wordt nog eens krachtig ondersteund door de gelijkenis van de slaaf die een grote schuld door zijn heer wordt kwijtgescholden, maar die op zijn beurt een kleine schuld aan een medeslaaf niet wil kwijtschelden. (Mt 18,21-35) Zijn lot tenslotte is foltering, in plaats van de aanvankelijke kwijtschelding. 'Alzo zal ook mijn hemelse Vader u doen, indien gij niet, eenieder zijn broeder, van harte vergeeft' (v. 35, cf. Mc 11,25; Lc 17,3v.). **Jezus ethiseert hiermee de goddelijke vergeving en ontdoet haar van haar cultische en rituele kader.** Hij vergeeft de mensen thuis in Kafarnaüm, niet meer in de tempel in Jeruzalem. Zo leidt hij de vergeving binnen *'in the realm of human affairs'*. In de visie van Arendt introduceert Jezus in zijn levenspraktijk en in zijn gelijkenissen de gedachte van vergeving als een gewoon dagelijks handwerk, tot zeven maal per dag (Lc 17,4), ja als het moet nog meer: tot zeventig maal zeven maal (Mt 18,22). Het oordeel over wat in onze ogen onvergeeflijke misdaden zijn, komt toe aan God zelf. Maar in het gewone leven biedt vergeving volgens Arendt een weldadige opening en is ze in staat om vastgelopen verhoudingen weer vlot te trekken. Zij is daarmee het exacte tegendeel van wraak, die dader en slachtoffer eindeloos in de cirkel van het kwaad gevangen houdt, door deze rollen eenvoudig om te keren. Wraak is gebaseerd op repetitie, je kunt op elke klap een tegenklap verwachten. Vergeving daarentegen is een creatieve, innovatieve daad, die niet te voorspellen is, ook niet verwacht mag worden; met de plicht tot vergeving correspondeert geen recht. De vergeving is in de optiek van Arendt daarmee eigenlijk een handeling par excellence: hier doet een mens werkelijk iets nieuws.

3.2 Vergeving als een geschonken mogelijkheid.

Arendts situering van de christelijke vergeving *'in the realm of human affairs'* verdient steun. Jezus introduceerde de vergeving als noodzaak en mogelijkheid voor elke vorm van duurzaam menselijk samenleven. God blijft ook in het evangelie de eerste die vergeeft, de vergeving vindt in Hem haar oorsprong. Maar ze blijft niet bij Hem. Hij is niet meer de enige en de laatste. Gods vergeving wordt uit de tempel vandaan gehaald en komt bij Jezus op straat te liggen. Arendt had nog veel nadrukkelijker kunnen verwijzen naar Jezus' eigen levenspraktijk. Zijn optreden begint als hij 'de doop van bekering tot vergeving van zonden' (Mc 1,4) ondergaat en eindigt aan het kruis als hij vergeving zoekt voor zijn moordenaars, die niet weten wat ze doen (Lc 23,34). Daartussen ligt de tafelgemeenschap met Farizeeën, hoeren en tollenaars, waarin Jezus de vergeving van God belichaamt. Daartussen ligt ook de roeping en vorming van een leefgemeenschap met zijn discipelen, een sociaal experiment, waarin vergeven en bekering tot imperatief werden verheven (Lc 17.4; Mt 18,15-18; 21v.). Ook de e gezangen waarin herstel van het lichaam en vergeving van zonden hand in hand gaan (Lc 5,17-26).

Het mooiste verhaal is in dit verband dat van de bekering van de tollenaar Zacheüs in Lucas 19. Daar wordt de essentie zichtbaar van Jezus' vergevingspraktijk: **wie de vergeving van God ervaart, wordt als 'vanzelf' ook een 'vergevend mens' onder mensen.** De genade van God bevrucht hier de menselijke verhoudingen zodat religie en ethiek bijna naadloos in elkaar overgaan. We zien in Jezus, handelen iets van de transcendente overvloedigheid van het goddelijke geven. De genade van God als

overvloedige, nooit opdrogende bron (cf. Rom 5,15- 21; Ef 1,7; 2,7; 2 Kor 9,14). De voorwaardelijke relatie tussen bekering en vergeving blijft daarbij bestaan. Net als zonde is vergeving is een relatiebegrip. Het speelt zich af tussen dader en slachtoffer. Wie als dader geen vergeving wil, zoekt en van het slachtoffer accepteert, krijgt er ook geen deel van. Vergeving kent voorwaarden. Daarin verschilt Jezus niet van zijn joodse traditie. De urgentie van vergeving is voor Jezus blijkbaar zo groot, de druk om vergeving te forceren zo sterk, dat Hij niet kan wachten tot de schuldenaar zelf initiatieven neemt. Het niet vanzelfsprekende, creatieve initiatief van Jezus om tot herstel van verhoudingen te komen - 'vandaag moet Ik in uw huis zijn' - is zo zelfverzekerd, het vertrouwensvoorschot dat daarin genomen wordt is zo groot, dat daarin ruimhartig vooruitgelopen wordt op de boetedoening, die achteraf als vanzelf plaatsvindt. Bij Jezus blijft het logische, implicerende verband tussen bekering (berouw en boete) en vergeving intact, maar verschuift het causaal gezien achteloos op naar achteren in de tijd. Eerst vergeving, dan schuldbelijdenis en boete en niet andersom, dat is blijkbaar de christelijke volgorde. Eerst een voorschot op de ervaring van een herstelde gemeenschap, dan: 'Zie, de helft van mijn bezit geef ik de armen, en indien ik iemand iets heb afgeperst, vergoed ik het viervoudig' (v. 8).

Het verhaal van Zacheüs illustreert kernmomenten uit de structuur van het proces van vergeving. Duidelijk wordt dat vergeving meer is dan een verandering in het gevoel, een innerlijke omwenteling, of een enkele, geïsoleerde handeling. Vergeving is een sociaal proces, met een eigen dynamiek.

Het doel van vergeving is uiteindelijk het herstel van geschonden morele verhoudingen. Dit op de toekomst gerichte aspect is primair. De vergeving eindigt niet in het heden: een omkeer in gevoelens jegens anderen, evenmin als in het verleden: het voorbijgaan aan de schuld. Beide zijn weliswaar wezenlijk. Zonder de vrijheid van het initiatief als katalysator wordt het vergevingsproces niet op gang gebracht. Zonder een nieuwe, gezamenlijke herschrijving en herinnering van het verleden is er geen gedeelde toekomst. De afpersingspraktijk van Zacheüs wordt dan ook door het publiek bij de naam genoemd ('een zondig man'), en door hemzelf ook publiekelijk beleden. Vergeven wil juist niet zeggen: vergeten en 'zand erover', maar: herinneren. **Wie vergeving zoekt en aanbiedt geeft aan dat hij zich niet in het verleden wil opsluiten, er zich niet meer door wil laten dicteren.** Het draait in de vergeving wellicht om een nieuwe verhouding tot het verleden, maar het gaat in de vergeving om de toekomst: het weer willen samenleven in één morele gemeenschap. Zacheüs, een 'zondig man' (vs. 7) wordt weer tot 'zoon van Abraham' (vs. 10) verklaard.

Het gevolg van de vergeving is de toezegging van Zacheüs om tot restitutie en genoegdoening tegenover zijn schuldenaars te komen. Die retributie behoort wezenlijk bij vergeving. Zij is daarvan kenmerk en voorwaarde. 'Als je van iemand een pen hebt afgenomen, kun je niet tegen hem volstaan met te zeggen: 'sorry', maar moet je ook de pen teruggeven,' zei aartsbisschop Desmond Tutu in het kader van zijn werk als voorzitter van de Commissie van Waarheid en Verzoening in Zuid-Afrika'. De morele rollen worden bij Zacheüs omgedraaid: hij had de armen als schuldeiser benaderd, nu staat hijzelf bij zijn slachtoffers in het krijt en zoekt hij hun aangezicht. Tot viermaal het bedrag dat hij hen heeft afgenomen, zegt hij hen toe. Iets van het overvloedige van God zelf slaat door in het exces van deze genoegdoening. Het is een straf die de vergevene met 'overgave' vrijwillig op zich neemt, ja die hij zichzelf oplegt.

Er zit misschien nog een ander aspect aan dit exces. Een voorwaarde voor de voortgang van het vergevingsproces is de acceptatie van de genoegdoening door het slachtoffer. **Het slachtoffer vergeeft in laatste instantie.** Het is alsof Zacheüs dit verhaal, waarbij Jezus met zijn initiatief plaatsvervangend is vooruitgelopen op de rol van zijn slachtoffers, de kans dat het slachtoffer van de afpersing de herstelbetalingen niet zal accepteren tot een minimum wil beperken.

Is vergeving dan wel iets anders dan gerechtigheid? Ook de rechtvaardigheid is gericht op herstel van wederkerigheid, en eist daarvoor genoegdoening en sancties. Er bestaat in dit opzicht een duidelijke structuurverwantschap tussen rechtvaardigheid en vergeving.

In de gezamenlijke wil tot erkenning van het verleden die leidt tot een gedeelde lezing van de feiten, **in de wil tot het aangaan van nieuwe betrekkingen transcendeert de vergeving de rechtvaardigheid en wordt iets van liefde zichtbaar.** Ze raakt en verandert het hart. Het begin van vergeving ligt in Jezus' initiatief. Een moet de eerste zijn, of als belangeloze middelaar van buiten, of als betrokkene, die zich buiten de cirkel van geweld en wrok plaatst. In beide gevallen is er sprake van een schepping uit het niets. Ex nihilo. Een risicovolle daad, die niet is voorgegeven, niet vanzelf spreekt, iets werkelijk nieuws. Er zit een transcendent moment in de vergeving. Het inzicht dat er geen toekomst voor de betrokken partijen is, dan een gezamenlijke is een voorwaarde voor vergeving, maar leidt op zichzelf nog niet tot vergeving. Het inzicht dat een zich ingraven in het eigen gelijk van

de slachtofferrol, of de ontkenning van de eigen schuld door de dader een doodlopende weg is, is op zichzelf nog niet voldoende. Iemand moet - zoals de zoon in de gelijkenis van de verloren Zoon (Lc 15,20) - opstaan en de weg van de vergeving daadwerkelijk inslaan. In het verhaal van Zacheüs belichaamt Jezus deze rol. **Hij is niet zelf het proces van vergeving, maar brengt het op gang.** Hij spreekt Zacheüs aan en nodigt hem uit tot het oefenen van gemeenschap, een kunst die deze als morele outsider allang was verleerd. Hij wordt door Jezus echter niet op zijn schuld, maar bij zijn roepnaam aangesproken: 'Zacheüs, kom vlug naar beneden, want heden moet ik in uw huis vertoeven' (v. 5). Hier geschiedt meer dan recht, hier is sprake van liefde.

De bron van vergeving ten slotte - of moeten we zeggen: om te beginnen? - is in dit alles uiteindelijk God zelf. De creatieve, status quo doorbrekende oproep tot Zacheüs die het proces van vergeving inzet, wordt door Jezus geheel in het kader van zijn zending geplaatst: 'De Zoon des mensen is gekomen om het verlorene te zoeken en te redden. (v. 10) Het messiaans bewustzijn waaruit Jezus leeft, maakt van de vergeving een urgente zaak. Het is de vergevende Vader die eindeloos geeft en hergeeft (Lc 15,12-32), die in Jezus present is. Dit kan je niet loswrikken uit de overweldigende Godservaring waarin ze ligt ingebed. Jezus, intense en intieme omgang met de gevende God leidt echter niet alleen tot de 'ontdekking' van de vergeving, maar vindt in deze ervaring ook haar enige ultieme rechtvaardigingsgrond.

Dat heeft consequenties voor de ethiek. Vergeving kan mijns inziens ook niet als een morele regel, of als een algemene morele verplichting worden omschreven. **Vergeving is een goed, geen plicht.** Hoogstens is het een verplichting voor hen die, zoals christenen, deze plicht vrijwillig op zich genomen hebben. In die zin is vergeving een religieuze 'plicht' (waaraan christenen vaak niet voldoen, omdat ze niet kunnen, of ook omdat ze dat in naam van de moraal niet willen).

Bron: Frits de Lange. Ruimte voor vergeving? in: Zand erover? Vereffenen, vergeven en verzoenen. Davidsfonds/Leuven PaxChristi/Vlaanderen. 2000. p. 23 ev.

thomas
godsdienstonderwijs.be

4 Impuls 3: de zaak Sanda Dia

4.1 Artikel 1

DeMorgen.

MENINGEN | POLITIEK | TV & CULTUUR | OORLOG IN OEKRAÏNE | PODCASTS | TECH &

Opinie Didier Pollefeyt

Een te goedkope vergeving neemt het kwaad onvoldoende ernstig

Didier Pollefeyt is theoloog aan de KU Leuven.

DIDIER POLLEFEYT 8 augustus 2020, 08:00

In zijn brief *'Naar de kern van onze opdracht'* (DM 6/8) confronteert rector Luc Sels ons met een "heel moeilijke vraag": "Hoe kunnen we, naast alle terechte afkeuring en begrijpelijk afgrijzen, ook de beklagden nabij blijven als mensen die kunnen groeien en vergeving waard zijn?" Hij geeft aan dat deze vraag de KU Leuven "geleid heeft in de aanpak die we gevolgd hebben na die gruwelijke feiten".

Al dertig jaar doen we aan de KU Leuven onderzoek rond de thematiek van vergeving na ernstige misdaden. Telkens opnieuw zien we in dit soort vergevingsdiscours dezelfde fouten gemaakt worden. Ook hier kan een kritische benadering van het gebruik van het begrip 'vergeving' niet alleen de aanpak van de KU Leuven blootleggen, maar ook duidelijk maken waarom die tekortschiet en wat de weg vooruit zou kunnen zijn.

Eenvoudig gezegd: een te snel en te goedkoop spreken over vergeving neemt het kwaad onvoldoende ernstig. In Vlaanderen hebben we dit op pijnlijke wijze geleerd uit de zaak-Roger Vangheluwe, toen bleek hoe kardinaal Danneels geprobeerd had achter de schermen in een gesprek met de familie van de slachtoffers de misdaden met het begrip 'vergeving' toe te dekken. In zijn brief wijst rector Luc Sels naar onze (katholieke) traditie. Wel, in de katholieke traditie is vergeving van oudsher verbonden aan een aantal voorwaarden. Anders wordt vergeving 'goedkope genade' (Dietrich Bonhoeffer) en biedt ze uiteindelijk een vrijgeleide aan de dader ten koste van het slachtoffer. Omdat de katholieke traditie zich hier historisch zo vaak aan bezondigd heeft, vraagt het gebruik van het begrip 'vergeving' in deze context dan ook de grootste behoedzaamheid, zeker door een katholieke universiteit. Welke zijn de voorwaarden voor authentieke vergeving dan wel?

VOORWAARDEN

De eerste en belangrijkste voorwaarde is het oprecht berouw en de bekering van de daders. Men kan hiervan in deze context bezwaarlijk spreken wanneer de rector zelf aangeeft dat hij onmiddellijk geconfronteerd werd met een batterij advocaten van de daders. Zulke houding getuigt niet van erkenning van schuld en wil tot bekering, wel van het tegenovergestelde. Dat schuldinzicht bij de daders zou er eventueel kunnen zijn, maar daar is wel geen enkel spoor van te vinden. Op zo'n moment de beklagden benaderen "als mensen die kunnen groeien" is niet alleen naïef maar ook gevaarlijk. Het is treffend hoe een aantal medestudenten van het slachtoffer aangeven een gevoel van onveiligheid te hebben in de Leuvense straten en auditoria. Ouders van onze studenten drukken vandaag ook vaak deze vrees uit: is de universiteit een veilige plek voor onze kinderen?

Een tweede voorwaarde is de herinnering aan de feiten levendig houden. De daders hebben echter alles gedaan om de sporen van hun misdaad uit te wissen. Door zich burgerlijke partij te stellen zou de KU Leuven aan de samenleving kunnen tonen dat dit haar in haar kern raakt en zou ze medestander van de familie worden, in plaats van nu, zoals blijkt, tegenstander. Nu bestaat minstens de indruk dat de KU Leuven vooral het eigen imago wilde redden en hoopte dat de zaak wel zou overwaaien. Je door vergeving laten leiden in een context waarin daders alle sporen van hun misdaad weg willen wissen, veroorzaakt terecht morele

verontwaardiging. Het is gevaarlijk dit onmiddellijk als 'volkstribunaal' weg te zetten. Dat is dodelijk voor de ethische kracht die in onze universiteit en onze samenleving leeft. Overigens, naar aanleiding van de grote publieke morele verontwaardiging rond Leopold II heeft de KU Leuven wel onmiddellijk een beeld van de koning weggenomen, zelfs zonder enig inhoudelijk debat binnen de universitaire gemeenschap.

Een derde voorwaarde voor authentieke vergeving is de straf. Er zijn al veel vragen gesteld bij de proportionaliteit van de straf. Positief aan de opgelegde straf door de KU Leuven is dat ze gericht was op schuldinzicht en herstel en niet louter repressief en diaboliserend was. Een straf heeft ook een publieke dimensie. In de media heersen terechte vragen of deze papers effectief geschreven zijn en of ze inderdaad tegemoet kwamen aan het verhoopde schuldinzicht. De discussie heeft intussen zo'n enorme omvang gekregen dat deze vraag als van maatschappelijk belang kan gezien worden en als een vorm van transparantie van bestuur. Uit deze papers zou misschien schuldinzicht kunnen blijken. Opnieuw kan een (verkeerde) indruk ontstaan, namelijk dat deze papers niet inhoudelijk bekeken werden of dat dit slechts een 'pro forma'-oefening was? Dat kan, maar dan is vergeving wel nog verder weg.

ONGEPAST

Een vierde voorwaarde is restitutie: het goedmaken van de aangerichte schade. Dat is hier niet meer mogelijk. Sanda is dood. Dat is vreselijk en onherroepelijk. Diep medeleven is hier maar evident en geen morele verdienste. Maar ook de objectieve vaststelling dat hier iets 'onvergeeflijks' gebeurd is, zou evident moeten zijn. Niemand kan in de plaats van Sanda vergeving schenken. Vergeving gebeurt tussen levende daders en slachtoffers, en hun nabestaanden. In die zin is de rector niet alleen geen rechter, maar ook geen priester. Het komt niet aan hem toe om over vergeving te spreken. Het is daarvoor ook veel te vroeg, en daarover nu spreken is ook ongepast in een context waarin ook de nabestaanden van de slachtoffers (begrijpelijkwijze) niet in dat discours willen meegaan.

Ten slotte veronderstelt vergeving ook het creëren van een context waarin dergelijke misdaden niet meer kunnen gebeuren. De oproep om een alternatief te zoeken voor de dopen is lovenswaardig maar onvoldoende en te vrijblijvend. Er zouden veel meer zaken moeten gebeuren: de aanscherping van het tuchtreglement van de KU Leuven bijvoorbeeld; maar ook in de vorm van symbolen en rituelen, en momenten en plekken om Sanda te herdenken. De dood van Sanda is niet alleen een "zwarte pagina" die men zo snel mogelijk wil omslaan, maar een diepe wonde - in de eerste plaats bij de onmiddellijke slachtoffers maar ook veel breder - die goed verzorgd moet worden.

Een te snel en gemakkelijk vergevingsdiscours die de wonde wil toedekken, doet ze alleen maar verder etteren, zoals ook vandaag blijkt. Goed begrepen vergeving impliceert dat deze tragedie langzaam een litteken wordt, een litteken in het gezicht van onze universiteit. Littekens zijn genezen wonden. Ze verwijzen naar onomkeerbare schade en getuigen van een intense voorafgaande pijn. Laat ze zichtbaar blijven. Het zijn dragers van betekenis. Ze verwijzen naar kwetsbaarheid en veerkracht.

4.1.1 Reflectievragen

- De auteur noemt fouten die vaak worden gemaakt bij het spreken over vergeving na ernstige misdaden. Kun je voorbeelden bedenken van situaties waarin mensen te snel over vergeving praten zonder de ernst van het kwaad te begrijpen?
- In het artikel wordt verwezen naar de zaak-Roger Vangheluwe als een voorbeeld van historische fouten bij het gebruik van het begrip 'vergeving'. Wat denk je dat er verkeerd ging in die situatie, en hoe beïnvloedde dat de beleving van vergeving?
- De katholieke traditie koppelt vergeving aan specifieke voorwaarden. Kun je bedenken hoe deze voorwaarden relevant zouden kunnen zijn voor de recente gebeurtenissen aan de KU Leuven? Wat zou jij als belangrijk beschouwen in zo'n situatie?
- Wat vind je van het idee dat littekens zichtbaar moeten blijven? Hoe denk je dat dit kan bijdragen aan het begrijpen van de diepgang van een tragische gebeurtenis?
- Heb je ooit situaties meegemaakt waarin mensen te snel over vergeving praten zonder de ernst van een situatie te begrijpen? Hoe voelde dat voor jou en de betrokkenen?
- Hoe denk je dat het herdenken van de feiten kan bijdragen aan een beter begrip van wat er is gebeurd? Wat voor soort herdenkingsrituelen zouden volgens jou zinvol kunnen zijn?

Bron: https://www.standaard.be/cnt/dmf20220921_97578613

Bron: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/09/21/muurschildering-sanda-dia/>

Reusachtige muurschildering op aula Pieter De Somer eert overleden KU Leuven-student Sanda Dia

Op de muur van de Aula Pieter De Somer, in het centrum van Leuven, prijkt sinds vandaag een groot portret van Sanda Dia. Het idee komt van zijn vrienden, die met de muurschildering van de Duitse kunstenaar Case Maclaim een hommage willen brengen aan de overleden student.

Radio 2, Thomas Van Den Hoof

wo 21 sep 2022 14:16

De dood van student Sanda Dia laat niemand onberoerd. "Er kwam steun uit zó veel hoeken dat we geloven dat we Sanda op zoveel mogelijk manieren moeten herdenken", zegt zijn beste vriend Lucas Serrien. "We moeten dat doen op een positieve manier. Een manier die Sanda als immer optimistische, warme vriend doet verder leven. Deze prachtige muurschildering is een fantastisch eerbetoon waar we met z'n allen achterstaan."

Zaak-Sanda Dia

Zaak-Sanda Dia pas in maart 2023 voor hof van beroep in Antwerpen: rechter wil kennis hebben over volledig dossier

do 23 jun 2022 11:45

Het werk is er uiteindelijk gekomen met de steun van de stad Leuven en de KU Leuven, hoewel de vrienden van Sanda daar aanvankelijk wat weigerachtig tegenover stonden. Maar dankzij de bemiddeling van All About Things kwam het er dan toch. All About Things is de organisator van het kunstenfestival The Crystal Ship in Oostende en van verschillende andere street art-projecten in de rest van het land.

Deze prachtige muurschildering is een fantastisch eerbetoon waar we met z'n allen achterstaan

Lucas Serrien, beste vriend van Sanda Dia

Bjørn Van Poucke van All About Things licht toe: "We hebben intussen heel wat ervaring opgebouwd met participatie en hier was dat belangrijker dan ooit. Meer nog: dit participatieproject heeft ruim twee jaar geduurd. We hebben de tijd genomen om goed naar iedereen te luisteren. We hebben hier met vrienden en familie in alle rust en sereniteit aan gewerkt, en ik hoop dat dat er ook aan te zien is."

Radio 2

Tijdens die gesprekken met vrienden en familie werd snel duidelijk dat het een fotorealistisch werk moest worden. "En dus kwamen we al snel uit bij de Duitse street artist Case Maclaim, een street art-icoon die met zijn Ma'Claim Crew het fotorealisme in de graffiti kunst mee heeft geïntroduceerd", vertelt Van Poucke. "Maclaim is een erg straffe kunstenaar die naar de ziel graaft van de personen die hij portretteert en die nu ook een bijzonder integer, sereen én krachtig portret van Sanda heeft gemaakt."

4.2.1 Verwerking

Info en vragen voor of bij het lezen van de tekst:

- Deze muurschildering werd in september 2022 in Leuven gemaakt.
- Weet jij over wie dit gaat en wat de aanleiding was?
- Waardoor riep het arrest bij het Hof van Beroep in mei 2023 zoveel protest op?
- Wat is jouw mening over deze gebeurtenissen?

(Extra) achtergrondinformatie:

Zie interview in DM 231223 p.10-13 met Papis Dia ‘Sanda was slimmer dan ik. Ik heb veel van hem geleerd.’

Verwerking artikels, met link naar Leeftocht:

→ Wat vind je van volgende stelling:

***Als vergeving te goedkoop wordt gemaakt,
verliest het veel van zijn waarde.***

→ Naar het artikel van Didier Pollefeyt in DM

Al dertig jaar is er aan de KU Leuven onderzoek in verband met vergeving na ernstige misdaden. Daaruit blijkt dat er in het vergevingsdiscours telkens opnieuw dezelfde fouten gemaakt worden, ook in wat gebeurde na de dood van Sanda Dia. Een kritische benadering van het gebruik van het begrip ‘vergeving’ kan niet alleen de aanpak van de KU Leuven blootleggen, maar ook duidelijk maken waarom die tekortschiet en wat de weg vooruit zou kunnen zijn.

In de katholieke traditie is vergeving van oudsher verbonden aan een aantal voorwaarden. Anders wordt vergeving ‘goedkope genade’ (Dietrich Bonhoeffer) en biedt ze uiteindelijk een vrijgeleide aan de dader ten koste van het slachtoffer. Omdat de katholieke traditie zich hier historisch zo vaak aan bezondigd heeft (ook in situaties van seksueel misbruik) vraagt het gebruik van het begrip ‘vergeving’ dan ook de grootste behoedzaamheid.

Didier Pollefeyt benoemt in een lezersbrief aan ‘De Morgen’ (link?) welke voorwaarden noodzakelijk zijn voor authentieke vergeving.

- 1) De eerste en belangrijkste voorwaarde is het oprecht berouw en de bekering van de daders.
- 2) Een tweede voorwaarde is de herinnering aan de feiten levendig houden.
- 3) Een derde voorwaarde voor authentieke vergeving is de straf.
- 4) Een vierde voorwaarde is restitutie: het goedmaken van de aangerichte schade.
- 5) Ten slotte veronderstelt vergeving ook het creëren van een context waarin dergelijke misdaden niet meer kunnen gebeuren.

Didier Pollefeyt past deze voorwaarden toe op de houding van de universiteit in de zaak van Sanda Dia: 'Een te snel en gemakkelijk vergevingsdiscours die de wonde wil toedekken, doet ze alleen maar verder etteren, zoals ook vandaag blijkt. Goed begrepen vergeving impliceert dat deze tragedie langzaam een litteken wordt, een litteken in het gezicht van onze universiteit. Littekens zijn genezen wonden. Ze verwijzen naar onomkeerbare schade en getuigen van een intense voorafgaande pijn. Laat ze zichtbaar blijven. Het zijn dragers van betekenis. Ze verwijzen naar kwetsbaarheid en veerkracht.

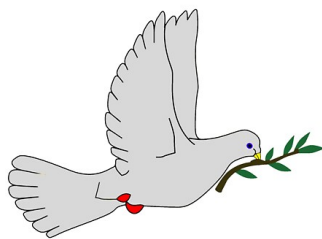
→ Vaak zijn daden niet zomaar uit te wissen en is vergeving niet evident.

Wat doe je als het venster gebroken is? Dan helpen een wisser en zeepsop niet. Misschien kunnen we wel iets leren van de Japanse kunstvorm Kintsugi waarbij gebroken aardewerk, porselein, glas of keramiek wordt gerepareerd met lak vermengd met goud-, zilver- of platinapoeder. Het idee achter Kintsugi is om de scheuren en breuken te benadrukken in plaats van ze te verbergen. Tegenwoordig wordt kintsugi beschouwd als een symbool van de Japanse filosofie van *wabi-sabi*, die de schoonheid van imperfectie en de aanvaarding van de natuurlijke cyclus van groei en verval waardeert. Kintsugi wordt ook gebruikt als metafoor voor het herstellen van relaties, en hoe de littekens van vroegere ervaringen kunnen worden getransformeerd tot iets betekenisvol.

5 Impuls 4: Quotes

De pluim op de cover symboliseert de lichtheid die volgt na het overstijgen van woede en het vinden van vergeving.

How unhappy is he who cannot forgive himself.

